

Ühtsusest ja paljususest kirjandusteaduses, ilma valehäbita

Arne Merilai. Tõstan titsi taade. Tõlgen-
davaid kehtestusi 2012–2022. (Studia lit-
teraria Estonica 22.) Tartu: Tartu Ülikooli
Kirjastus, 2022. 423 lk.

„Tõstan titsi taade” on peale „Õnne tähenduse” ja „Vokimeistri” (mõlemad 2011) kolmas Arne Merilai kirjutiste kogumik, mis koondab tema viimase kümne aasta tähtsamaid tekste. Nende hulgas leidub teaduslik-spekulatiivseid manifeste, eelretsenseeritud artikleid, samuti lühemaid käsitlusi ilukirjandusest ja artiklikogumikest. Pika karjääriga teadlase raamat oma suurte üldistustega lausa kutsub arutama kirjandusteaduse metodoloogia põhiliste küsimuste üle. Enne nende küsimuste üle arutamist aga soovin end raamatu autori suhtes võimalikult läbinähtavalt positsioneerida, et lugeja saaks arvesse võtta võimalikke pimetähne ja eelarvamusi. Töötan nooremteadurina samas institutsioonis.

Merilai oli nii mu bakalaureuse- kui ka magistritöö juhendaja ning on aastaid läbi viinud doktoriseminare, milles olen suurel määral omandanud oma teadusalase hariduse. Mulle tundub, et Merilai töö see osa, mis puudutab nii õpetamist, juhendamist, tudengite julgustamist kui ka teadusbürokraatiaga rinda pistmist, pole vähem oluline kui kitsamas mõttes teadustöö, millest siin juttu tuleb.

Merilai raamatu suurim idee on nõnda nimetatud ühendväljateooria võimalikkus kirjandusteoorias. Vajaduse millegi sellise järele sõnastab ta järgmiselt: „Ühiskonnateadustes, paraku, kuivõrd inimene on kontseptuaalne olend ja kogu tema loomine ehk inimkultuur vaimse konstruktsiooni (mõistelise kehtestamise) tulemus, näib ühendväljateooria olevat vältimatu ehk aprioorne põhiasetus, ehkki senini pigem implitsiitne antus. [...] Kas ainult füüsikud võivad suurelt mõelda, humanitaarid aga piirdugu ühise enesetsensuuriga ja jätku „megalomaaniline” unistamine tõsise teaduse pärusmaaks?” (Lk 24)

Kui ühendväljateooria (tihti ka kui „kõige-teooria”) füüsikas võib haritud inimesele tunduda rõõgatult ambitsioonikas mõte, siis millegi analoogse kehtestamine

kirjandusteaduses ei paista Merilai jaoks midagi erilist. Õigupoolest näib see seisnevat lihtsalt uurimisväljal ontoloogilise ühtsuse eeldamises: „Kirjandusteoreetilise ühendvälja olemasolu on lihtsalt põhjendatav ehk loogiliselt eeldatav” ning see peaks ilmema juba tavalistele, õpikutes leiduvatele skeemidele pilku heites ja mõjuma nii elementaarsena, „et imelik on seletadagi” (lk 25). Niisugune enesekindlus võib mõnele näida põhjendamatu. Kui lugeda kirjandusteoreetilisi poleemikaid või ühe ja sama klassikalise teose tõlgendusi, avaneb pilt, mis on ühtsusest kaugel. Merilai aga sedastab järjekindlalt: „Humanitaaria soosib diferentsi, loovat dialoogi ja polüloogi, kuid taotleb ka sügavamat kultuurilis-filosoofilist ja filoloogilist ühtsust, mida universaalne vaim soovib esindada ja viljakalt rakendada” (lk 26). Hoolimata XX sajandi humanitaar- ja sotsiaalteadustes toimunud metodoloogilistest pööretest (keeleline, sooline, kultuuriline jne), mis kõik sisaldavad universalismi kriitikat, ei väsi Merilai kinnitamast, et „ammendav põhjalikkus on **vaid näilises** vastuolus üldisema pluralistliku hoiakuga” (lk 27; minu rõhutus – I. O.). Filosoofilist positsiooni, millele Merilai end niimoodi asetab, on tegelikult väga raske kaitsta. See hakkab silma ka ühendvälja-manifesti lugedes, milles intellektuaalselt aus autor on sunnitud ühtsuse suhtes järeleandmisi tegema: „Ometi on väärt arvata, et mõeldav metateooria püüdleb üksiti kõikide paradigmade kooskõlale, sest metodoloogiate ja mõistevõrkude sagedane ühildamatus on paratamatu ja sellisena ühtlasi inspireeriv reaalsus. Ockhami habemenuga peab teravaks jääma: võimalik hõlmav metatasand ei eita päris kindlasti oma alaosa kohati välistavat (olgu viljakat või viljatut) ühisosastust.” (Lk 27)

Kuidas on viimases lauses esitatud mitteaitamine loogiliselt võimalik? Ranges mõttes ei olegi, aga liigutud on eri teooriate

väidete tõeväärtuse juurest teisele tasandile. Seda teist tasandit võiks dekonstruktsiooni vaimus määratleda kui teooriavälise lisandi või praktika (vastandina teooriale) halli ala. Sellel hallil alal satub iga kirjutaja silmitsi sellega, mille tema universalism välistab või maha vaikib. Võtame ühe hüpoteetilise, aga elulise näite: kas üldse ja kuidas panna ühest ajalooromaanist ühtmoodi „õigesti” aru saama rikkast konservatiivsest perest pärit noormeest ja vaesest tööliklassist pärit naisfeministi või transsoolist üliõpilast? Tegelikult eelneb sellele veel põhilisem küsimus: kas ühtmoodi arusaamine on ülepea võimalik? Minu jaoks on vastus viimasele küsimusele eitav. Ja sellele vastusele on viimase paarisaja aasta jooksul kindlaks jäänud kõik olulisemad kirjanduse üle mõtlejad, lähtugunad põhjusena kas märgi, semiootilise süsteemi, soo- või võimusuhte mitmetähenduslikkusest. Ülikooli auditooriumis peaks kirjandusteoste üle tekkima range arutelu, kuid lahknevuseni jõudes ei tohiks keegi seda arutelu – kui mõisted defineeritud ja järeldused korrektsed – ühe tõega sulgeda. Küsimus on juuspeenes eristuses: teksti mitmetähenduslikkus ei võrdu relativismiga *à la* kõik vastused on samaväärsed. Seda teab igauks, kes on pidanud üliõpilaste esseesid hindama ja neile tagasisidet andma. Teksti tähenduse suhtes eri positsioonidele jäämine võib mõnes olukorras tähendada konflikti, aga ülikooli auditooriumis mitte alati. Kummatigi tundub, et mitte kõik humanitaarteadustes tegutsejad ei jaga sellist paatost ja tihti tekib liiga vara kiusatus tõmmata kindel piir. Merilai on metodoloogilise välja suhtes kindel liberaal, kelle vastus küsimusele ühtmoodi arusaamise võimalikkusest oleks samuti eitav. Toomas Haugi artiklikogumikku arvustades kinnitab ta: „Vaikimisi kitsendavat [---] jäikust ma kindlasti kritiseerin, sest pean rahvuslikuks kõike, mis meie maal mõnda leida on – ehk

käsitlusviiside rikastavat ühendvälja. Mina pooldan mängu ja uuendust samavõrd kui reegleid ja traditsiooni [---]. Kõigel, mis on mõistlik, olgu eluõigust, mitte ainult teataval eelistusel.” (Lk 334–335) Teisal sõnastab ta aga otse Hegeli vaimus üsna hämaralt: „Kahtlemata on mingi lõhe siin aluseks, kuid seda võimsam on lahknevaid külgi lõimiv vaimuvägi” (lk 185).

Niisiis jäävad lugemisel sõelale ühelt poolt ilmne ja eeldatav ühtsus, isegi soov seda valemitesse püüda (vt lk 184–185 Jüri Talveti kohta), teiselt poolt kirju paljus, milles leiduvat mõistlikkust tuleb austada. Et raamatu kaks esimest kirjutist on žanrilt manifestid, tuleks neid ilmselt mõista ühtsuse hoiaku esiletoomisena: on ju manifest loomuldasa performatiivne žanr, mis peale oma sisu teada andmise ka midagi **kehtestab**. Raamatu alapealkiri ongi „Tõlgendavaid kehtestusi 2012–2022”. Mida kehtestab Merilai kahe manifestiga? Proovin neid tõlgendada üleskutsetena. Ühendvälja-manifest: nähtagu kirjandusteaduse meetodeid ühtse tegelikkuse perspektiivist, milles nad üksteist täiendavad, pakkudes avalikkusele olulisi teadmisi kirjakuultuuri eri dimensioonidest! Geneetika-manifest: tunnustatagu geneetika ja poeetika ühist juurmetafoori, märgatagu selle vaimus eri teadusharude sarnast keelde asetatust ja ühes sellega humanitaaria laiahaardelist pilku! (Mõeldagu ka nt väljendite *kõva* ja *pehme teadus* täielikule suvalisusele ja seksualiseeritud konnotatsioonidele.) Liberaalsel-sotsiaaldemokraatlikul pinnal liikuv teaduslik vaim saab neist üleskutsetest pikaks ajaks mõistlikku paatost ammutada, radikaalsema hoiaku otsijad peavad ehk kaugemale vasakule vaatama. Ülal tsiteeritud Haugi raamatu arvustuses on aga mainitud ka mängu – see tekitab küsimuse, kas mängul on oma koht ka keset teadust. Merilai tekstide tihti muigelise tooni tõttu tahaks sellele küsimusele vastata jaatavalt. Tõsi on samas, et iga

mäng on võimalik ainult tänu reeglitele. Aga kas leidub reegleid, millega üheselt määratleda mängulisuse lubatavuse aste teaduses? See võib osutada probleemiks, millest pole võimalik rääkida, vaid saab üksnes vaikida varase Wittgensteini käsu vaimus, kelle traktaadi karm piiritõmbamine mõjub Merilai muige kõrval sõgeda tõsidusena. Huvitav, Merilai lõpetab Haugi kogumiku arvustuse, nimetades teda alalhoidlikuks kirjaneitsiks (lk 335). Eeldan, et tegu on iroonilise torkega kolleegi enese sõnakasutuse pihta. Kui nõnda, siis üsna mõõdetud on seegi müksamine: piinlik pole väljend ise, vaid sellega paratamatult kaasnev üleolev hoiak, kui seda on kasutanud mees naise kohta (olen endale lubanud, et ei kasuta niisuguseid sõnu, ka „naiskirjanik”, võimalusel mitte kunagi). Aga on võimalik, et olen torget valesti mõistnud või tegu polegi torkega.

Olen jõudnud ootamatusse punkti. Alustasin sooviga rääkida Merilai raamatu toel mõnest peamisest metodoloogia küsimusest, kuid olen kogumikus märganud aina psühholoogilisi või isegi psühhoanalüütilisi nüansse, mis näikse olevat üsna teaduse- või metodoloogiavälised. Kas ikka on? Artiklis „Lapsik klassika” (lk 277–283) on käsitatud klassikaliste kirjandusteoste ja -tegelaste infantiilseid külgi. Mis kunagi oli õilis ja noore rahvuse ühtsustunnet loov, võib muutunud tingimustes mõjuda tobedalt ja ebaküpselt. Paljudele tuttav näide on Kalevipoja jõhker ja hoolimatu iseloom. Esmapärgil on „lapsikustumise aspekt” peamiselt pedagoogiline küsimus, nagu see on ka Merilai jaoks (lk 279). Kirjandushariduse üks eesmärgi on ju eetiline ja moraalne kasvatus, kirjandustegelaste motiive tuleb kujunevale inimesele hoolega selgitada. Kuid küsimus on samavõrra hermeneutiline: tõrge mõne klassikalise teksti tegelase või sündmuse suhtes märgib oleviku kultuuriteadvuse muutumist, millest lugemisel lähtutakse.

See ei too endaga kaasa kogu teose n-ö üle parda heitmist, vaid kummastuse selles kujutatud maailma suhtes. Kangelased kaotavad pühadust ning mõni lihtne tege-lane võidab seda juurde.

Merilai raamatus võib möönda paa-tost või meeleolu, mis annab märku, et tema tööd on kõike muud kui teaduse neutraalsuse-ideoloogiast kantud. Ees-sõnas kasutab Merilai metafoori, võrrel-des kirjandusteadust malega ja kirjandus-teadlasi eri tüüpi mängijatega. Metafoore kohtab raamatus edaspidigi ja kindlasti rohkem kui teadustekstis keskmiselt. Merilai metafoorsed konstruktsioonid on hästi läbi mõeldud ja toimivad enamasti hea mudeli, mitte vaimuka uitmõttena. Selles seisneb ühtlasi paradoks: kirjan-duse tundja ja kujundliku keelekasutuse valdajana ei karda Merilai metafooride kasutamist, kuid ta hoiab sümboolse auto-riteedi (äkki Madis Kõivu?) mõjul rangelt kinni pragmapoeetika nurgakivist, mil-leks on osutuse ja eneseleosutuse range eristamine, millega omakorda kaasneb metafoorse ja mittemetafoorse keelekasu-tuse eristamise vajadus. Minu arust pole selline eraldamine rangelt võttes võima-lik ega metodoloogiliselt vajalik. Teadust saab niikuinii teha ainult keelemängude kohta sõlmitavate kokkulepete ja keele mõne funktsiooni ajutise sulgudesse võt-mise toel. Kirjandusteaduse ja seletavate sotsiaalteaduste autonoomia ning elujõud ei kaota midagi tavakeele ja kirjandusliku keelekasutuse eristamusest, vaid tulevad

ehk paremini ilmsiks. Kui me juba oleme keelde mõistetud, oleme sunnitud ka kee-lest tingitud eksimuste eest vastutama.

Küsigem lõpuks: mida titsi taade tõst-mine kätkeb ehk kui kõvasti pruss paika pannakse?¹ Kas teadust on õige võrrelda majaehitamise, malemängu või hoopis millegi kolmandaga, mis on avatum ja mit-mesem, kuna tulemus muutub iga värske küsimusepüstitusega ja tõhusa kriitika toi-mel? Huvitav on lugeda Merilai raamatuga kõrvu Juri Lotmani intervjuude kogumi-kus „Vestlused Lotmaniga” (2022) leidu-vaid mõtisklusi samadel teemadel. Uni-versalism ja paljususe suhe humanitaar-teaduses oli üks Lotmani põhiküsimusi, kelle tööst suure osa moodustas loen-gute-seminaride pidamine. Õpetamine ongi mõnes mõttes humanitaarteaduse paljususe probleemi proovikivi. Teadmine ei levi ilma õpetamiseta ja auditoorium peaks eelretsenseerimise kõrval olema koht, kus ideed läbivad tõelise tuleproovi. Ka Arne Merilai raamatus kohtub teo-reetik pedagoogiga, ilma et kumbki pool järele annaks. Tundub, et ülikoolis peabki nii tegema, kuivõrd teadus püsib teorial ja pedagoogika suhtlusel. Kui ainult kõigil säiliks selleks kohtumiseks vajalikud eetili-sed printsiibid ja empaatiavõime.

INDREK OJAM

¹ Kogumiku pealkirja selgitatakse saatesõnas: „Seda humorikat, trohheilist alliteratsiooni võiks nõnda tõlkida: panen prussi paika” (lk 5).